

דמיון ומציאות בחקר ראשית הקבלה:
פירוש 'ספר יצירה' המיוחס לר' יצחק סגי נהור
ותולדותיו בקבלה ובמחקר

מאת

אבישי בראשד

מאמר זה דן בשחזור ההיסטורי-כרונולוגי, הטקסטואלי והמושגי של תולדות ראשית הקבלה, התהוותה והתפשטותה, שחזור אשר באמצעותו הלך ונבנה סיפר-העל השליט עד היום בשדה המחקר. על יסוד ההיסטוריוגרפיה הקבלית המאוחרת נתקבל במחקר במאה העשרים תיאור מעבר הקבלה מידי קומץ בעלי סוד שפעלו בפרובנס ובלנגדוק אל מרכזים שונים שקמו בחצי האי האיברי החל במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה. תיאור זה נותר על כנו ולא נזנח, אם כי הועלו הצעות לשכללו ולהעשירו. במוקד המאמר ניצב העיון בתולדות הפירוש ל'ספר יצירה' שיוחס לר' יצחק סגי נהור – כינויו של ר' יצחק בן הראב"ד במקורות מאוחרים. המחקר התבסס על פירוש זה לא רק לשם תיאור תולדות התהוותה הרעיונית והתגבשותה הספרותית של הקבלה בידי בעלי הסוד בפרובנס ולשם בירור תפקידו הראשי כביכול של ר' יצחק בתהליכים אלה, אלא אף כדי לשחזר שיטות, רעיונות ומקורות ששויכו לבעלי הסוד הפרובנסלים.

בעזרת ראיות רבות, המבוססות על שימוש בשיטות מחקר שונות, מחבר המאמר שומט את הבסיס לזיהויו ולייחוסו של הפירוש ל'ספר יצירה'. מתוך בחינה מדוקדקת של פירוש עלום זה ושל תולדותיו נחשפת במאמר הצבתו המלאכותית והאנכרוניסטית כחיבור הראשון שיצא מתחת ידם של ראשוני המקובלים וכתשתית שממנה הלכה והתפתחה הקבלה בראשיתה. הדיון המסופע בסוגיה מרכזית זו ממחיש את צירופן של הנחות היסטוריות כבדות משקל בלא ביסוס היסטורי מספק; צירוף זה נסמך על שחזור מוטעה של המצע הביבליוגרפי של ראשית הקבלה, על היצמדות לתמונה היסטוריוגרפית לא הכרחית ובלתי מוכחת – שבבסיסה אינה אלא סיפור מסורתי שהתפתח בחוגי בעלי הקבלה בתקופה מאוחרת ולאורך דורות – ומעל הכול על בירור פרשני רב יומרה ותושייה של גופי רעיונות, שהתבסס יותר מכול על נטייה קדומה לראות את מקורם במושגים ובדגמי מחשבה ניאופלטוניים בהגות הנוצרית בימי הביניים.

המאמר חושף יריעה אחר יריעה את התבססותו של פרק שגוי בחקר כתבי היסוד של ספרות הקבלה, פרק שיש בו כדי ללמד על כוחן הכביר של טעויות בחקר הקנון ולא פחות מכך על קנוניציה של טעויות.

בפרקו הראשון של המאמר נדונים באופן ביקורתי מחקר יצירתו המשווערת של ר' יצחק סגי נהור ובפרט הניסיונות להציבה כחוליה מרכזית בתולדות הופעתה של הקבלה בפרובנס ומעבריה לספרד. במוקד הדיון הזה עומד הפירוש הנזכר ל'ספר יצירה'; ולעומת ניסיונות שונים לקשור חיבור שלם זה

לעשרות המסורות הקטועות שנמסרו ושנרשמו בשם ר' יצחק סגי נהור במשך תקופה ארוכה, מוצעות בחלק זה הצעות אחרות לדיון במכלול הטקסטים ששויכו לו במרוצת הדורות.

הפרק השני עוסק בתולדות ייחוסו של פירוש 'ספר יצירה' לר' יצחק סגי נהור, באמצעות עיון מדויק ועדכני בעדי הנוסח של חיבור זה בכתבי היד, בצד בחינה מחודשת של הנחות ומסקנות של החוקרים בעבר בסוגיית מחברו. פרק זה בוחן את תפוצתו והתקבלותו של החיבור בראי התעודות המעטות שבהן נשתמר, ומוצעת בו הבנה חדשה של תולדותיו. על סמך הממצאים העולים מבחינת מסורת הטקסט הפגומה והמאוחרת של החיבור מחבר המאמר משרטט את השלבים בתולדות תפוצתו של הפירוש בדרך שונה משנעשה בעבר. פרק זה נחתם בהשערה שייחוס החיבור לר' יצחק סגי נהור הוצמד לו בזמן מאוחר והיה מלאכת מעתיקים.

בדיון המשלים בפרק השלישי נבחנות בהרחבה הציטטות – הספורות – מפירוש זה וההקבלות אליו בכתביהם של בעלי הקבלה החל בסוף המאה השלוש עשרה. בעקבות בירורים אלה מוצגות מסקנות חדשות בסוגיית הופעתו ותולדות התקבלותו של החיבור; מסקנות אלה מסייעות עוד לעוקרו מן ההקשר ההיסטורי שאליו שויך עד כה ולחשוף כמה שגיאות יסודיות בבירור מוצאו ובניסיונות של חוקרים לבאר את לשונותיו ולפענח את נעלמיו.

הפרק הרביעי מוקדש לבחינה ביקורתית של תולדות הדיון המושגי בלשונותיו הסתומות של הפירוש ל'ספר יצירה' וכן של הניסיונות המופלגים והאנכרוניסטיים לשחזר באמצעות לשונות אלה את מחשבת הקבלה בראשיתה. בפרק זה נדונים כמה מושגי יסוד מרכזיים בתולדות חקר הרעיונות בקבלה, שהחוקרים קבעו את מובנם בין היתר על סמך ההנחה הבלתי מעורערת שמוצאו של הפירוש בר' יצחק ובבני חוגו בפרובנס. הטענה המקובלת שבעלי הקבלה הראשונים – שתוארו במחקר כתלמידיו של ר' יצחק – שאבו מן הפירוש והושפעו ממנו, נדחית מכול וכול בפרק זה. תחתיה מוצעת ההנחה ההפוכה, שמחברו האנונימי של הפירוש – או עורכו האחרון – כבר הכיר את דבריהם של מחברים אלה ואף נטל מהם.

בעקבות מסקנותיהם של ארבעת הפרקים הראשונים מוצעת בפרק החמישי השערה חדשה באשר להקשר שבו הופיע לראשונה ואף נתחבר פירוש 'ספר יצירה' שיוחס לר' יצחק סגי נהור. חלק זה נסמך על ניסיון ראשון מסוגו להצביע על שכבות טקסט מאוחרות בחיבור, ובאמצעותן לזהות כמה רמזים למקורות שבהם כמסתבר השתמש המחבר עלום השם, וכן לעמוד על אופיו הלקטני של החיבור במתכונתו הערוכה כפי שהגיעה לידינו. לאחר מכן, בפרק השישי, נפרסת הצעת שחזור שונה למסורת הפרשנית הריאלית של 'ספר יצירה' שאפשר לייחס – על סמך עדויותיהם של בעלי הקבלה הראשונים – לר' יצחק בן הראב"ד ולחוגו ומשפחתו בפרובנס. לפי הצעה זו מסורת פרשנית זו – שאין לה דבר עם הפירוש הארוך שיוחס לר' יצחק – התמקדה בתפיסות תיאוסופיות ותיאוגוניות של השם המפורש, על יסוד ביאור תורת השפה וההוויה ב'ספר יצירה'. השערות אלה מובילות לתיאור מחודש של פרקים שונים בתולדות הקבלה לאורך המאה השלוש עשרה, והן מערערות מכיוונים שונים על הסיפר המקובל באשר להופעת הקבלה. מתוך כך מכוונות בחתימת המאמר מסקנות והצעות לקראת הערכה מחודשת של הנחות יסוד שקנו להן שביתה בהיסטוריוגרפיה, במחקר הטקסטואלי ובחקר תולדות הרעיונות של ראשית הקבלה.